

Cite: Aksyonova, S. Yu. (2022). Kompensatsiyni pryrist narodzhuvanosti v Ukraini: ochikuvannia, chynnyky, perepony [Rebound in Fertility in Ukraine: Expectations, Factors, Obstacles]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (50), 3-22. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003>

УДК 314.146 (477)

JEL Classification: J13

С. Ю. АКСЬОНОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-0516-9078

Scopus ID: 57190218275

КОМПЕНСАЦІЙНИЙ ПРИРІСТ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ: ОЧІКУВАННЯ, ЧИННИКИ, ПЕРЕПОНИ

Метою даного дослідження став намір з'ясувати: чи зможе завдяки компенсаційному ефекту рівень народжуваності в Україні відновитися принаймні до рівня довоєнного часу і чи буде можливим феномен «бебі-буму» після встановлення миру у нашій країні. Уперше чинники, що сприятимуть підвищенню народжуваності або гальмуватимуть цей процес, розглядаються у контексті повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну. Дослідження здійснювалося за допомогою таких методів: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, аналогії, графічний метод. Народжуваність акумулює в собі дію великої кількості різноманітних факторів, що у підсумку проявляється у певній тенденції розвитку цього процесу та значеннях його показників. Наразі актуально проаналізувати чинники, які змінюватимуть народжуваність у воєнний і післявоєнний періоди. Тривалий період воєнного конфлікту на сході країни, політична напруженість, ускладнення економічної ситуації, зниження добробуту населення, затяжний характер пандемії зумовили накопичення значної кількості відкладених народжень. У активному дитородному віці перебувають порівняно невеликі за чисельністю когорти народжених у 1990-ті рр., що послаблюватиме компенсаційний ефект після завершення війни. Водночас певні очікування (за умови, що переважна більшість тих, хто виїхав за кордон, повернуться в Україну) пов'язані із жінками віком 30—34 роки, які є чисельні-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

шими ніж молодші репродуктивні групи, та у них накопичилася значна кількість відкладених народжень, а от подальше відкладання підвищуватиме ризик неможливості реалізувати дітородні плани через біологічний чинник. Велика кількість загиблих, зниклих безвісті, зруйноване житло та інфраструктура, соціально-економічні проблеми, невпевненість у майбутньому, біженці, які залишаться за межами України, істотно стримуватимуть компенсаційний приріст народжуваності. Відповідальність перед майбутньою дитиною формує намір й далі відкладати її народження, а от підняття відповідальності у батьківстві на рівень роду чи суспільства (продовження життя у майбутніх поколіннях) не допускати відмову від планів народити дитину. За умови комплексної сімейної, зокрема пронаталістської, політики можна сподіватися на певне підвищення народжуваності у післявоєнний час, утім очікувати, що кількість народжень перевищуватиме ту кількість, що мала місце на хвилі підйому народжуваності (тобто можливість бебі-буму), не варто.

Ключові слова: народжуваність, війна в Україні, компенсаційний приріст, чинники народжуваності, перепони.

Постановка проблеми. Демографічні події у житті покоління, які внаслідок негативних обставин, що порушують природний порядок їх настання, певний час відкладалися, після зміни цих обставин і нормалізації ситуації відбуваються із підвищеною інтенсивністю. Цей ефект, відомий як демографічна компенсація, неодноразово спостерігався в історії нашої країни у царині народжуваності: за обвальним падінням її рівня у періоди воєн та соціально-економічних потрясінь відбувалося компенсаційне підвищення дітородної активності населення. Так, в Україні безпрецедентне зниження народжуваності у період голодомору 1932—1934 рр. змінилося підйомом дітонародження в умовних поколіннях у передвоєнний період; за спадом народжуваності під час Другої світової війни прийшло підвищення її рівня наприкінці 1940-х — початку 1950-х рр., а тривалий обвал народжуваності протягом 1990-х рр. змінився зростанням її інтенсивності на початку поточного століття, коли загальне поліпшення соціально-економічної ситуації в Україні сприяло «включенню» механізму посткризової компенсації [1, с. 59—60].

З компенсаційним ефектом пов'язують т. зв. бебі-бум, що виник після закінчення Другої світової війни 1939—1945 рр. у багатьох розвинених країнах світу. Дослідження народжуваності у післявоєнний період виявили різні масштаби і тривалість її зростання у різних країнах. Демографи Д. Ван Бавел (J. Van Bavel) і Д. Рехер (D. Reher) виявили, що бебі-бум був найбільший у неєвропейських країнах, відчутний у деяких європейських країнах і доволі слабкий в інших [2].

Актуальність дослідження. Той факт, що у повоєнні роки, як правило, спостерігається різке зростання дітородної активності, наводить журналістів на думку, що хвилювання стосовно спаду народжуваності є марними, адже після закінчення війни кількісні втрати народжень можуть бути повністю компенсовані. Подібні повідомлення зустрічались у ЗМІ ще й на

початку карантину, пов'язаного з пандемією Covid-19 у 2020 р., обґрунтовуючи можливість бебі-буму тим, що пари проводять більше часу разом. Масові відвідування вагітними своїх лікарів при першому послабленні карантинних обмежень начебто «підтверджували» ці очікування, натомість нехтувався той факт, що народжуваність належить до інерційних процесів, бо втілення дітородних планів потребує часу, а також те, що був порушений календар ведення вагітності, і жінки намагалися перевірити перебіг вагітності для того щоб уникнути можливих ускладнень.

Цілком логічно очікувати, що й 2022 р. ще акумулюватиме народження, заплановані раніше, тому спад дітородної активності очікується не так у 2022 р., як у наступному 2023 р., а якщо війна триватиме декілька років, то низький рівень народжуваності може спостерігатись й певний час після закінчення війни. Причому, як переконує історичний досвід, навіть спад помісячної кількості народжених може бути вражаючим. Так, першим місяцем Першої світової війни був серпень 1914 р., але зниження кількості народжених у Франції відбулося лише у травні 1915 р. (дев'ять місяців потому) і порівняно з попереднім місяцем, квітнем, кількість народжень скоротилася на 37 %. А от довоєнного рівня народжуваності знову було досягнуто у грудні 1919 р., тоді як кінцем війни вважають листопад 1918 р. [3].

Помісячні статистичні дані доволі чутливі до змін репродуктивної поведінки, особливо якщо інформація щодо новонароджених надається безпосередньо за місяцем народження, а не місяцем його реєстрації. Новітній приклад — пандемія коронавірусу, яка розпочалася у березні 2020 р. Щомісячна кількість народжень у багатьох країнах Європи почала різко (швидше ніж раніше) знижуватися вже після жовтня 2020 р. У деяких країнах були невеликі коливання народжуваності: кількість народжених впала у середньому на 6,5 % у грудні 2020 р. і на 8,9 % у січні 2021 р. проти відповідного місяця попереднього року, а от у Іспанії у ці ж місяці відбулось найвідчутніше зниження кількості народжених — на 20 % [4]. Послаблення карантинних обмежень у травні 2020 р. дало надію на швидке повернення до звичного життя, тому не дивно, що вже у березні-квітні 2021 р. мав місце незначний компенсаційний приріст: у багатьох європейських країнах із якісними і доступними помісячними даними про народжуваність кількість народжених у перші два місяці весни 2021 р. перевищувала відповідний показник попереднього року. Однак у травні кількість країн, де зберігалось зазначене перевищення, істотно скоротилася.

Безумовно, остаточне з'ясування масштабів впливу несприятливих для народження дитини подій потребує аналізування статистичних даних за увесь рік і розрахунків точніших показників народжуваності, як-от сумарний показник народжуваності. Втім, це не заперечує доцільність аналізу факторів, що вносять корективи у «зафіксований» минулим досвідом патерн ймовірних змін народжуваності. Україна зіткнулася з

повномасштабною війною, яка вже змінила (більшою чи меншою мірою) звичний ритм життя в усіх регіонах країни. Вже зараз бачимо величезну кількість трагічних наслідків для усіх поколінь в Україні, для усіх сфер їхньої діяльності. Народжуваність накопичує в собі дію величезної кількості різноманітних факторів, що у підсумку проявляється у певній тенденції розвитку цього процесу, відображається на значеннях його показників. З огляду на зазначене актуально проаналізувати, які чинники і як саме змінюватимуть народжуваність у воєнний і післявоєнний періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню факторів народжуваності присвячено чимало публікацій у нашій країні й за кордоном. Серед них увагу привертає аналіз специфіки дії економіко-правових і соціально-психологічних чинників обвального падіння народжуваності в Україні у кризових 1991—2001 рр. [5]. Інше комплексне демоєкономічне дослідження зосереджувалося на характеристиках і детермінантах народжуваності у період підвищення її рівня, а також на порівнянні вітчизняних умов дітородної діяльності населення з умовами у розвинених європейських країнах [1].

Народжуваність визначає параметри відтворення населення, є «своєрідним першоджерелом демографічного розвитку» [5], тому вплив війни на рівень народжуваності теж перебуває в епіцентрі уваги науковців. Значну кількість робіт присвячено вивченню змін інтенсивності дітороджень у європейських країнах під час і після Першої світової війни [3]. Знову і знову переосмислюються наслідки для народжуваності, спричинені Другою світовою війною [2]. Певна частина наукових праць спрямована на з'ясування впливу тривалих війн на процес трансформації народжуваності у країнах, які розвиваються і перебувають на початковому етапі демографічного переходу. Зокрема, В. Агаджанян (V. Agadjanian) і Н. Прата (N. Prata) досліджували народжуваність та інші соціально-демографічні характеристики в Анголі, яка упродовж чотирьох десятиліть переживала війну. Наявні дані свідчать про те, що народжуваність у цій країні падала, коли військові дії досягали піку, але відновлювалася у періоди відносного миру, до цього ж такі коливання були сильнішими у більш постраждалих від бойових дій регіонах порівняно з тими, які постраждали менше [6].

Бойові дії на сході України, що розпочалися у 2014 р., зумовили інтерес до вивчення наслідків збройних конфліктів на народжуваність у сучасних умовах в європейських країнах і оцінки ймовірності подібних змін у народжуваності в нашій країні [7]. Низка досліджень спрямована на з'ясування впливу війни на репродуктивне здоров'я чоловіків і жінок, котрі брали участь у бойових діях [8].

Однак, як зауважив військовий аналітик А. Рустамзаде (A. Rustamzade): «Жодна війна не схожа повністю на іншу; завжди є відмінності — ментальні, географічні тощо» [9], отож і їх наслідки можуть суттєво різнитися.

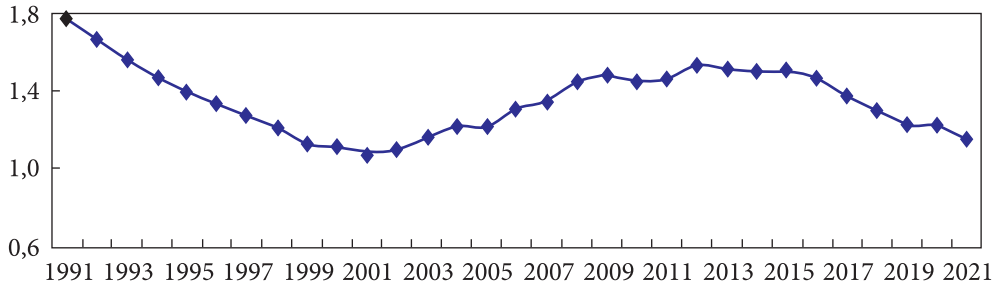

Рис. 1. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні, 1991—2021 рр., дитини у розрахунку на одну жінку (2014—2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та даних по Донецькій і Луганській областях)
Джерело: дані Державної служби статистики України.

Масштабність російської агресії, жорстокість, підступність спонукатиме сім'ї переглядати свої дітородні плани, що може стосуватися не лише календаря народжень (відкладання в очікуванні нормалізації ситуації), але й відмови від народження дитини (ще однієї дитини).

Метою дослідження є намір з'ясувати: чи зможе завдяки компенсаційному ефекту рівень народжуваності в Україні відновитися принаймні до рівня довоєнного часу і чи буде можливим феномен бебі-буму після встановлення миру у нашій країні. Зростання народжуваності не ставиться під сумнів і воно приписуватиметься компенсаційному механізму. Заразом виникає багато запитань — чи буде компенсаційний приріст повним або частковим. Очевидно, що цей приріст буде пов'язаний не лише із воєнними подіями, але й з відкладеними народженнями через загрозливу епідеміологічну ситуацію. Отож, досягнення навіть рівня народжуваності довоєнного періоду можна вважати лише частковою компенсацією.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що уперше фактори, які сприятимуть відновленню рівня народжуваності або гальмуватимуть цей процес, розглядаються у контексті повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну.

Матеріали і методи. Дослідження здійснювалося за допомогою таких методів: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, аналогії. Під час аналізу залучено елементи графічного аналізу; для формулювання висновків застосовано абстрактно-логічний підхід. У роботі використано статистичні дані Державної служби статистики України і дані демографічного прогнозу 2020 р., розроблені науковцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Рівень дітородної активності в Україні, піднявшись у 2012 р. до рівня 1,53 дит. у розрахунку на одну жінку, дещо стабілізувався у 2013—2015 рр. (відповідно до розрахунків Державної служби статистики України), але після 2015 р. знову почав знижуватися (рис. 1). І хоча цей рівень був найвищим у новому

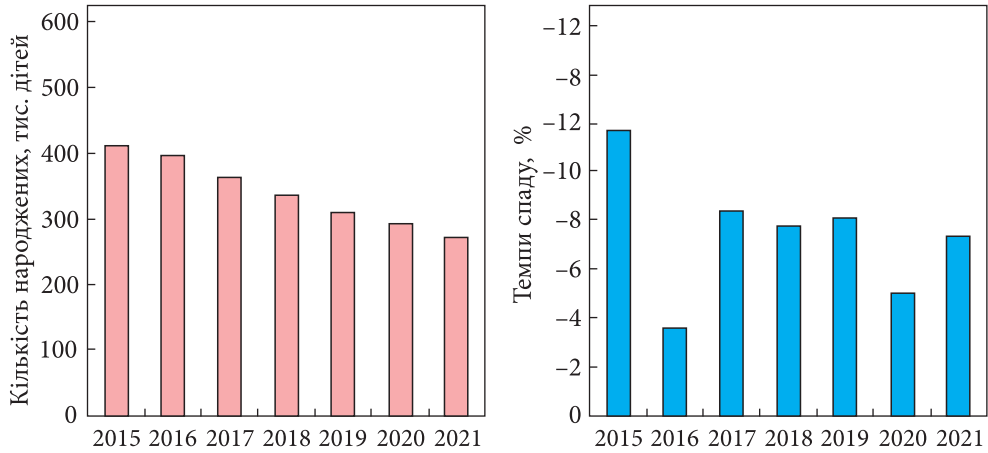

Рис. 2. Кількість народжених*, Україна, 2015—2021 рр., тис. дітей, та річні темпи зменшення кількості народжених**, Україна, 2015—2021 рр., %

Джерело: *дані Державної служби статистики України, **розрахунки за даними Державної служби статистики України.

столітті та за увесь період зростання народжуваності, значення сумарного показника народжуваності так й не досягнуло межі, притаманної Україні у перші роки її незалежності.

Невпинне зменшення кількості народжених мало наслідком те, що лише за 2015—2021 рр. на території України, яка у ці роки не була окупованою і на ній не відбувалися активні бойові дії, порівняно з 2014 р. втратила майже 194 тисяч народжень. Найбільші темпи зниження притаманні 2015 р. і значною мірою пов'язані із початком військової агресії РФ на сході країни у 2014 р., але через інерційність процесу народжуваності проявилися вже у наступному році (рис. 2).

У проведеному в Україні у 2019 р. соціологічному дослідженні молоді на запитання: «Чи є у Вас діти?» 12,5 % респондентів повідомили, що не мають дітей і взагалі не планують їх мати, а 2,8 % опитаних не змогли надати чіткої відповіді («важко відповісти») [10], тоді як у одному із попередніх досліджень молоді, у 2015 р., лише 1 % молодих опитаних впевнено зазначили, що не хочуть мати дітей взагалі, а 16 % не змогли визначитися («важко відповісти») [11]. Така зміна позицій опосередковано, але свідчить на користь посилення ризику перегляду дітородних планів у бік зменшення кількості дітей через затягування періоду невизначеності і невпевненості у швидкому урегулюванні кризової ситуації. Водночас велика частка молодих респондентів, які не мали дітей, але вказали, що планують їх народження у майбутньому, може показувати значну кількість відкладених народжень, накопичених ще у «доковідний» період унаслідок напруженості політичної і соціально-економічної ситуації, спричиненої бойовими діями на сході країни.

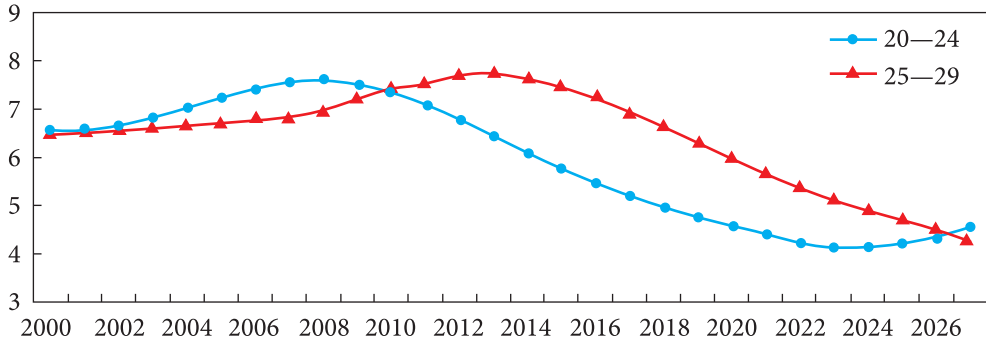

Рис. 3. Частка жінок у віці 20–24 роки і 25–29 років у жіночому населенні України, на початок року, %; 2023–2027 рр. дані за демографічним прогнозом (показники за 2000–2013 рр. були перераховані без АР Крим і Севастополь, але зазначимо, що різниця між частками з врахуванням цих регіонів і без їх врахування є статистично не значимою)

Джерело: 2000–2022 рр. — розраховано за даними Державної служби статистики України, 2023–2027 рр. — розраховано за даними демографічного прогнозу [12].

Серед об'єктивних факторів, які впливають на кількісні показники народжуваності, варто зазначити частку у населенні країни найактивніших щодо дітонародження його контингентів. У сучасній Україні серед п'ятирічних вікових груп найбільший рівень народжуваності притаманний жінкам 25–29 років. Лідерську позицію група набула у 2013 р., а до цього незмінними лідерами були 20–24-річні жінки, інтенсивність народжуваності у яких у 2020 р. у 4,2 раза перевищувала показник у молодших жінок 15–19 років і у 1,3 раза була вищою ніж у жінок 30–34 років. Зауважимо, що в Україні жінки вікових груп 20–24 і 25–29 років забезпечують половину усієї кількості народжень, а їх внесок у сумарну народжуваність досягає майже 60 %.

Згідно з демографічними прогнозами (середній варіант), навіть за відсутності будь-яких потрясінь і масових вимушених переселень за кордон, чисельність жінок 25–29 років і їх частка як серед жінок, так й в усьому населенні, у найближчі 5–7 років зменшувалася б. Це пояснюється тим, що цю групу формують народжені у 1990-ті рр., коли народжуваність стрімко падала. За даними демографічного прогнозу, чисельність представників цієї вікової групи у 2027 р. на 21–22 % була б меншою порівняно з початком 2022 р. (повторимо: навіть за відсутності впливу інших факторів). Але невеликі за чисельністю контингенти населення не здатні забезпечити велику сукупність народжень. Активізація дітородної діяльності у 2002–2012 рр. позитивно позначиться на динаміці чисельності жінок молодшої репродуктивної групи 20–24 роки. Втім, у найближчі п'ять років їх частка мало зміниться і залишатиметься низькою, а її збільшення буде відчутнішим лише наприкінці третього десятиріччя XXI століття (рис. 3). Отож, на жаль,

та обставина, що порівняно невеликі за чисельністю когорти народжених у середині та наприкінці 1990-х рр. перебувають у активному дітородному віці і продовжують поповнювати ці групи, послаблюватиме компенсаційний ефект після завершення війни. Необхідно пам'ятати, що молоді групи населення є міграційно активними, а в умовах війни підвищується ймовірність, що певна їх частка намагатиметься здобути освіту і знайти роботу в країнах, не втягнутих у воєнний конфлікт.

В Україні відбувається процес т.зв. старіння материнства, коли народження дитини відкладається на старший вік. Необхідно зауважити, що українські жінки здебільшого усвідомлюють ризик занадто тривалого відкладання, а вік старше 40 років розглядають як такий, коли вже пізно народжувати дитину. Тому не дивно, що попри вагоме збільшення в останнє десятиріччя внеску жінок старших репродуктивних груп у сумарну народжуваність, їх внесок все ж таки не перевищує 3 %. У зв'язку з цим доцільніше розглянути вікові групи жінок 30—34 і 35—39 років.

Жінки, які зараз перебувають у віці 35—39 років, привертають увагу демографів тому, що, по-перше, вони представляють когорти «пікових» років народжуваності (тобто 1983 і 1986 рр., що стало наслідком активізації демографічної політики у той період), значить, є доволі численними (наприклад, за статистичними даними 2020 р. їх частка серед усіх п'ятирічних груп жінок фертильного віку становила майже 18 % і була найбільшою); по-друге, цій віковій групі у 2013—2020 рр. були притаманні найменші темпи зниження дітородної активності; по-третє, цей вік певною мірою (з огляду на зниження з віком жінки її біологічної здатності до зачаття дитини без використання допоміжних репродуктивних технологій) є вирішальним для реалізації дітородних планів (особливо щодо бажаної кількості дітей). Особливістю жінок когорт 1983—1987 рр. народження також є й те, що їхній перехід у активний дітородний вік співпадав із соціально-економічним підйомом в Україні та впровадженням вагової допомоги при народженні дитини (у 2005 р., а потім у 2008 р. її було збільшено і суттєво диференційовано за черговістю народження). Найімовірніше багато з цих жінок «спокусилися» наданням цієї допомоги, про що свідчить швидке надолуження відкладених у ранньому репродуктивному віці народжень, яке спостерігається саме у жінок, народжених у першій половині 1980-х рр. [13, с. 20]. Надання допомоги при народженні дитини зумовило реалізацію запланованих на пізніше народжень і привело до зрушень у календарі народжень, що зменшує шанси істотного внеску жінок цієї вікової групи у повоєнний компенсаційний приріст народжуваності. До того ж необхідно зазначити, що дітородна активність 35—39-річних жінок істотно поступається молодшим репродуктивним групам, зокрема, у 2020 р. вона була вдвічі нижчою ніж у жінок 30—34 роки і втричі нижчою ніж у жінок 25—29 років.

На нашу думку, якщо приріст народжуваності й буде можливий, то більшою мірою завдяки жінкам 30—34 роки. Вони народилися наприкінці 1980-х — початку 1990-х рр., коли рівень народжуваності в Україні вже йшов на зниження, але річні чисельності народжених ще були доволі великими. Так, у 1992 р. народилося 630,8 тис. дітей, а у 2012 р. (рік найвищої народжуваності у новому столітті на даний момент) — 520,7 тис. дітей (з урахуванням АР Крим). Завдяки порівняно низьким темпам зниження інтенсивності народжень віковий коефіцієнти народжуваності у жінок цього віку поступово наближаються до показників 20—24-річних жінок (нагадаємо, що останні тривалий час були лідерами щодо дітонародження). Ймовірність відкладання народження дитини / дітей у цих жінок теж є вищою, адже вони вступили в активний дітородний вік якраз у часи різкого зростання політичної напруженості, зниження загального рівня благополуччя, посилення невизначеності та невпевненості у майбутньому. Цілком можливою є вища активізація дітородної активності у жінок цієї вікової групи, що позитивно впливатиме на компенсаційний ефект. Якщо ж війна триватиме декілька років, то жінки цієї когорти перейдуть до старшого віку, в якому зростають ризики, пов'язані із подальшим відкладанням народження дитини, що спонукатиме їх відважитись на втілення своїх репродуктивних планів.

До природного характеру змін у чисельності активних дітородних контингентів додаються інші фактори, здатні змінювати тенденції народжуваності. Жорстокість і масштабність російського нападу, а тим більше затяжний характер війни, матимуть наслідком велику кількість загиблих чоловіків і жінок серед військових й цивільних, а також велику кількість зниклих безвісті. Потужним фактором, здатним впливати на народжуваність, є міграція. У цій площині, на нашу думку, важливим є навіть не те, скільки людей покинули країну, а скільки повернуться назад, особливо після остаточної перемоги. Вже зараз з кожним днем поступово збільшується зворотний потік. Утім, існує доволі висока ймовірність, що певна частина вимушених переселенців, які виїхали за кордон, можуть там залишитися на постійне місце проживання або продовжити пошуки безпечнішого для життя регіону. Така ймовірність зростає у випадках, коли перетнути кордон вдалося сім'ї у повному складі (наприклад, жінці з дітьми та її чоловіку). Цілком логічно припустити, що за нормалізації ситуації у нашій країні та можливості для чоловіків виїжджати за кордон, жінки, які змогли адаптуватись у країні переселення, знайшли підходящу роботу, житло, потрапили у дружню спільноту, намагатимуться «перетягнути» до себе своїх чоловіків. Оскільки численні дослідження міграційних процесів свідчать, що молодь значно легше пристосовується до нових умов, ніж люди старшого віку, а ризик того, що саме ці контингенти залишатимуться у країнах, до яких були вимушені виїхати у зв'язку з війною, доволі високий, то мігра-

ційний чинник суттєво перешкоджатиме приросту кількості народжень у післявоєнний період в Україні. Водночас обнадійливими є результати дослідження соціологічної групи «Рейтинг», яке показало, що лише 8 % переселенців не планують повертатися додому [14]. Значною мірою кількість тих, хто вирішить змінити громадянство, буде залежати від тривалості війни, особливо її «гарячої» фази, від умов, на яких буде встановлено мир в Україні, від політичної ситуації у нашій країні та світі, від політики країн, що прийняли переселенців стосовно умов їх подальшого перебування і підтримки, гарантованої з боку урядів і громадських організацій цих країн, а ще від низки найрізноманітніших факторів, які перекликаються із чинниками, що визначатимуть репродуктивну поведінку (більшість з яких будуть описані далі).

Зазначене раніше зміщення найвищої дітородної активності у бік старшого репродуктивного віку в Україні відповідає загальноєвропейським трансформаційним процесам у царині народжуваності. Модель пізнішого народження доводить свою практичність, раціональність, ефективність щодо накопичення людського капіталу не тільки для жінки-матері, але й дитини. Навіть в доволі благополучні періоди соціально-економічного розвитку країни соціумом заохочувалося прагнення молодих людей спочатку здобути освіту, працевлаштуватися, здійснити кар'єрні кроки, стати фінансово незалежними від батьків, придбати власне житло, і тільки тоді народжувати дитину. Але загострення політичної ситуації в Україні у 2013—2014 рр. посилювало такий чинник відкладання народження дитини, як *«бажання дочекатися соціально політичної стабільності в країні»*.

У 2020 р. в Україні, як й в багатьох країнах світу, через коронавірусне захворювання *Covid-19* загострилася епідеміологічна ситуація. За результатами соціологічного опитування громадської думки щодо *Covid-19* у рамках моніторингового дослідження «Українське суспільство», проведеного Інститутом соціології НАН України на початку осені 2020 р., 72,2 % респондентів країни були занепокоєні проблемою пандемії коронавірусу (34,3 % вказали «дуже хвилює» і 37,9 % — «скоріше хвилює») [15]. Логічно припустити, що рівень занепокоєння у вагітних був найвищим, адже сучасні жінки усвідомлюють, що у періоди пандемій вагітність може обтяжувати перебіг хвороби, і у небезпеці перебувають не тільки вони, але й їхня майбутня дитина. За 2020—2021 рр. уже накопичився досвід, який показує, що вагітні з коронавірусом мають більші ризики передчасних пологів, переривання вагітності на ранніх термінах [16] та різноманітних ускладнень. Отож, за таких обставин практика відкладання народжень доводить свою доцільність, а зниження народжуваності в Україні у 2021 р. (сумарний показник народжуваності становив лише 1,16 дит., та порівняно з попереднім 2020 р. зменшився майже на 5 %) і, як очікується, у 2022 р. (і статистичні дані перших місяців року це підтверджують) частково зумов-

лене бажанням сімей дочекатися суттєвого зменшення ймовірності зараження або часу, коли винайдуть дієві та нешкідливі ліки, здатні побороти коронавірусну інфекцію, або буде розроблена надійна і безпечна для вагітних вакцина, або численні дослідження підтвердять, що хвороба на *Covid-19* вагітної жінки не загрожує здоров'ю її майбутнього немовляти.

Необхідно зазначити, що аналіз наслідків впливу пандемії на народжуваність у межах півроку — відразу ж після того як вони могли вже проявитися (тобто через 9 місяців після початку карантину), показав, що цей вплив суттєво різниться між європейськими розвиненими країнами. Наприклад, у країнах Північної Європи наслідки були найменшими, а Фінляндія стала однією з небагатьох країн, де відбулося зростання кількості народжених, що вже отримало назву «пандемічний бебі-бум» (*pandemic baby boom*) [17]. Збільшення кількості народжених намагаються пояснити хорошим соціальним забезпеченням та відповідними пільгами для сімей з дітьми.

Окрім хвилювань про наслідки інфекції для здоров'я, значне занепокоєння пов'язано із економічною невизначеністю та обмеженнями у багатьох сферах життя. Особливість ситуації в Україні у 2020—2021 рр. полягала ще й у тому, що «універсальні соціальні виклики пандемії» поєднувалися з «багатофакторною суспільною трансформацією», яка відзначається затяжним характером «суспільно-політичного реформування країни», «слабкими інститутами та незадоволеністю громадян щодо їх неефективного функціонування, низьким рівнем суспільної довіри до владних державних інституцій», «соціальними травмами» збройного конфлікту 2014—2021 рр., «несприятливими обставинами економічно-фінансової кризи» [15, с. 301]. Зазначені фактори зумовлювали затягування періоду, на який відкладалися плани щодо народження дитини, що має великий ризик відмови від її народження (або від народження ще однієї дитини).

Опитування стосовно репродуктивних планів, проведене в європейських країнах під час першої хвилі пандемії *Covid-19* навесні 2020 р., показали, що такі плани, хоча й неоднаково, але були переглянуті в усіх досліджуваних країнах. Рішенням багатьох жінок стало відкладання народження дитини, а певна частина опитаних навіть повідомляла про відмову від попередніх репродуктивних планів [18]. Дослідження, проведені не лише за даними про народжуваність під час війни та у післявоєнний час, але й за мирних, відносно благополучних, часів довели, що відкладені народження не повністю компенсуються у подальшому житті жінки [19]. За розрахунками на основі статистичної інформації про народжуваність в Україні також було доведено, що «відкладені народження в усіх розглянутих когортах реалізуються лише частково, що зумовлює зменшення кумулятивної когортної народжуваності» [13]. Г. Ванденбрук (G. Vandenbroucke) довів, що повоєнний компенсаційний підйом народжуваності може не впливати на

довгострокові тенденції. Вчений на прикладі Франції показав, що народжуваність протягом життя поколінь, які постраждали від війни, знизилася: жінки, яким під час Першої світової війни виповнилося 20 років, упродовж усього свого життя народили менше дітей, ніж покоління, що передували їм або були після них [3].

Війна руйнує сім'ї. В останні 15 років в Україні чотири із п'яти народжень мали місце в офіційно зареєстрованих шлюбах. Ще певна частка народжень відбувалася в консенсуальних шлюбах. Отож, шлюбний фактор для народжуваності у нашій країні залишається вагомим. Загибель чоловіка або дружини стає непереборною перепорою для реалізації планів народити дитину (ще одну дитину). Втім, територіальне роз'єднання подружжя / пари, або поранення когось із них чи тілесні ушкодження, також можуть перешкоджати реалізації дітородної функції. До цього необхідно додати, що багато реєстрацій шлюбів відкладається на повоєнний час.

Зруйновані сім'ї, зруйновані долі, зруйноване житло... У департаменті житлової політики та благоустрою Міністерства розвитку громад та територій України повідомили, що станом на 1 червня 2022 р. 3,5 млн українських громадян мали пошкоджене або зруйноване житло; 116 тис. об'єктів, з них 12,3 тис. багатопверхових будинків, 104,1 тис. індивідуальних садиб [20]. Значна кількість приміщень потребує повної відбудови («з нуля»). Однак соціально-демографічні вибіркові обстеження у мирні та відносно благополучні часи засвідчили, що *відсутність належних житлових умов* посідає друге місце у рейтингу перепон для народження бажаної кількості дітей, і, чим більшу кількість дітей хотіли б мати респонденти, тим потужнішим цей чинник був і на нього частіше вказували.

У цій площині важливу роль відіграватимуть рішення уряду щодо забезпечення житлом сімей (особливо сімей з дітьми), які його втратили, швидкість відбудови житла, прозорість і справедливість його надання, а також продуманість державних житлових програм. Через місяць після початку широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну до Верховної Ради був поданий проект закону «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації», який й був прийнятий за основу. Наразі існує можливість подати заяву на відшкодування збитків від пошкодженого російською армією майна через електронний сервіс державних послуг «Дія». Порядок надання компенсацій за ушкоджене або зруйноване житло окремо встановлюватиме Кабінет Міністрів України, а розмір виплат буде залежати від ступеня пошкодження житла й оцінки вартості його відновлення.

Пріоритет серед чинників народжуваності традиційно належить факторам економічного характеру (рівень матеріального забезпечення, заробітна плата, рівень фінансового благополуччя тощо). Економічна неста-

більність однозначно оцінюється як демотивуючий фактор дитородної активності. Водночас врахування фінансових можливостей сім'ї, як й житлових умов, у планах щодо народження дитини є свідченням трансформації інституту батьківства, зокрема розвитку відповідального ставлення до материнської / батьківської ролі. Таке відношення повинно панувати ще задовго до народження дитини і передбачати рішення щодо кількості дітей, життєвого етапу, коли найкраще народити дитину / дітей, інтергенетичних інтервалів, які вважаються найкращими з медичної чи виховної точки зору. Цьому ж сприяє поширення контрацептивної практики і підвищення її ефективності при плануванні зачаття дитини. Відповідальність поширюється на різні аспекти догляду і виховання дитини / дітей: повноцінне харчування, забезпечення необхідними речами, збереження здоров'я; застосування ефективних виховних методик та інноваційних підходів; вибір дитячого садочка або школи, що відповідають вимогам батьків, з найкращими вихователями чи педагогами, відвідування центрів з розвитку дитини, або різноманітних студій, секцій, груп (гімнастичні, танцювальні, художні, вокальні тощо), вміння підтримувати доброзичливі родинні стосунки. Забезпечити дитину усім зазначеним у зруйнованій війною країні неможливо. Саме відчуття відповідальності перед майбутньою дитиною спричинятиме або подальше відкладання її народження (і певні сподівання на допомогу допоміжних репродуктивних технологій), або й відмову від своїх репродуктивних планів.

Дитячі заклади ніколи не відігравали роль стимулятора народжуваності, проте проблеми влаштування дитини, низький рівень територіальної та фінансової доступності і якості послуг у них чинили суттєву перепону для народження ще однієї дитини. А проблеми з дитячими закладами мали місце у різні часи. У докарантинному 2019 р. в Україні у 43 % закладів дошкільної освіти кількість дітей перевищувала кількість місць (у міських поселеннях — у 67 %, у сільській місцевості — у 27 %). Із цих закладів майже у половині на 100 місць було 131 і більше дітей. Велика завантаженість аж ніяк не покращує якість надання послуг з догляду і виховання дітей. Необхідність відбудовувати країну після війни зумовлюватиме зростання рівня зайнятості населення, що актуалізує питання, пов'язані із дошкільними закладами. Але вже зараз є чимало повідомлень про зруйновані дитячі садки, навіть у тих містах, де безпосередньо не проходили бойові дії. До вимог батьків у виборі дитячого закладу для дитини додається ще й стурбованість про безпеку і наявність поблизу надійного укриття.

Не варто забувати, що й за мирних часів відповідальність осіб дитородного віку крім утримання і виховання дітей поширювалася ще й на старші вже непрацюючі покоління батьків чи прабатьків, які у скрутні часи потребують більшої підтримки і мають менше можливостей допомагати із доглядом і вихованням онуків.

Розгляд питання щодо компенсаційного ефекту неможливо провести без згадки про феномен чайлдфрі, який хоча ще й не набув в Україні великої популярності, але поступово привертає значну увагу молодих людей як можливий сценарій їхнього життєвого шляху. Формування у суспільстві толерантного ставлення до будь-яких «відхилень» від загальноприйнятих усталених, схвалюваних й очікуваних норм поведінки, зокрема репродуктивної, сприяє розповсюдженню установок на добровільну бездітність. Хоча в Україні неможливо чітко вказати кількість чайлдфрі-адептів, окремі соціально-демографічні обстеження, які включали запитання з цієї проблематики, свідчать про поширення інтересу до цієї субкультури. Опитування студентської молоді м. Києва (2019 р.) з метою з'ясування її ставлення до шлюбу та народження дітей показало, що кожний десятий респондент(ка) були готові назвати себе чайлдфрі. Безперечно, опитування охоплювало 17—21-річних дівчат і юнаків вищих навчальних закладів столиці, в яких потреба у дітях могла ще повністю не сформуватися, адже вік соціальної зрілості підвищується. Але подібні установки, а також те, що опитувані часто повідомляли про своїх друзів або знайомих, які добровільно вирішили бути бездітними, не можна не враховувати. Серед причин небажання мати дітей, окрім прагнення кар'єрного розвитку і матеріальних труднощів, доволі часто вказували «невпевненість у завтрашньому дні». Крім того, на сайтах, що «спеціалізуються» на аналізі особливостей чайлдфрі-поведінки, або на форумах, де чайлдфрі спілкуються між собою, нерідко з'являється думка, що «цей світ доволі жорстокий і небезпечний, щоб в ньому народжувати ще одну людину». Хіба війна, особливо така безжальна, не є виразним підтвердженням цього погляду? Отже, наразі у нашій країні формуються умови для закріплення установок на добровільну бездітність і підвищується ймовірність подальшого поширення такого феномену.

Більше того, оскільки забезпечити необхідні умови для життя і розвитку майбутньої дитини у країні, що втягнута у війну, вкрай проблематично, у певному сенсі зазначена позиція може здаватися проявом відповідального ставлення до материнства / батьківства. Втім, це лише один із аспектів останнього — відповідальність перед новим життям, уособленим у дітях, відповідальність за їхню безпеку і захист, за можливість рости і розвиватися. Але відповідальність — багаторівневе поняття. Окрім відповідальності перед дитиною, існує відповідальність перед родом за народження нащадків, за передачу їм родинних цінностей і традицій; відповідальність перед суспільством за народження і виховання дітей як нових його членів (і передача їм надбань культури своєї країни); врешті-решт, відповідальність перед собою за реалізацію можливості пізнати себе в ролі матері / батька, не очікуючи при цьому ідеальних умов для народження дитини. Зазначені рівні відповідальності можуть не усвідомлюватися людиною у повній мірі, але впливають на її репродуктивну поведінку.

Усе обговорюване раніше переважно стосується ефекту відкладання народжень, що може зумовити приріст народжуваності, коли необхідність у подальшому відтермінуванні зникне, або принаймні суттєво ослабне. Але поряд з цим варто згадати ефект заміщення (*replacement fertility*) і ефект «страховки» чи «запасу» (*hoarding behavior*). Ефект заміщення є своєрідною реакцією на смерть однієї дитини народженням іншої, яка ніби замінює ту, що загинула. Найяскравіше цей ефект був описаний на прикладі зростання народжуваності у районах з високим рівнем смертності після цунамі в Індійському океані у 2004 р.: на рівні сім'ї народження дитини після стихійного лиха було як заміщення загблих дітей, а на рівні громади — загблих її членів [21]. За чотири місяці повномасштабної військової агресії РФ в Україні встановлено загибель 339 дітей і ще понад 611 поранено, але це лише підтверджені та задокументовані випадки, насправді загблих та поранених дітей значно більше [22]. Цілком ймовірно, що деякі з подружніх пар, які втратили дитину під час війни, ухвалять рішення народити дитину (ще одну дитину), хоча до війни цього не планували. Більше того, усвідомлення слабкості, тендітності людського життя навіть у сім'ях, де діти залишилися живими, може спричинити прагнення народити ще одну дитину понад запланованої раніше кількості. Діти у цих сім'ях ніби заміщають загблих дітей в інших сім'ях, котрі за різних обставин уже не можуть мати дітей [23]. Проте серед тих, у кого загинула дитина, будуть й такі, хто відчуватиме величезний страх ще однієї непоправної втрати, а тому відмовлятимуться від народження дитини, попри те, що у недавньому минулому вони планували мати більше дітей. Зауважимо, що ефект заміщення має місце по завершенню негативних подій, але не обов'язково відразу ж.

Підвищення народжуваності може бути пов'язано із ефектом страхування: подружжя немовби прагне «застрахуватися», створити певний «запас» в умовах високої ймовірності втрати дитини, народити більшу кількість дітей, ніж планували раніше. Підмічено, що у районах із підвищеним ризиком природних катастроф і більшої дитячої смертності, страхування діє ще до настання екстремальної ситуації [24]. Цей ефект здебільшого спостерігається у країнах, що розвиваються. В Україні він не відіграватиме вагомий ролі.

Соціологічні дослідження завжди демонстрували сприйняття дітей як цінності, найголовнішого у житті, об'єкт любові та можливості повнішої самореалізації. Під впливом трагічних подій цінність людського життя зростає, значимість дітей багаторазово посилюється, усвідомлюється сенс життя і сенс смерті тих, хто віддав своє життя, щоб у вільній країні народжувалися нові покоління, при цьому споживацькі установки стають неістотними. Затим війна може зруйнувати суспільні устої, засади розвитку суспільства, у контексті чого народження дітей може видаватися недореч-

ним. Вивчення ж парадоксальності у народжуваності показує, що інколи дітородну поведінку не можна пояснити, використовуючи логічні пояснення чи доводи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В історії існує чимало прикладів зростання народжуваності після закінчення війни чи інших трагічних подій. Також історичний досвід переконує, що у різних країнах за різних обставин компенсаційний приріст може суттєво різнитись, але жоден із цих прикладів не можна взяти за основу, щоб визначити, яким буде компенсаційний ефект в Україні. Основні характеристики розвитку народжуваності в нашій країні цілковито відповідають тенденціям, притаманним розвиненим європейським країнам. Практика репродуктивного планування швидко поширюється, доводить свою необхідність і доцільність та демонструє усвідомлене і відповідальне ставлення до материнства / батьківства, що насамперед передбачає наявність / створення безпечного простору для дитини / дітей. А це не є можливим ані в умовах війни, ані в зруйнованих поселеннях. Водночас підняття відповідальності у сфері батьківства до рівня роду чи суспільства (відповідальність за продовження життя у майбутніх поколіннях) сприятиме збільшенню народжуваності.

Порівняно невеликі за чисельністю когорти народжених у середині та наприкінці 1990-х рр., які зараз перебувають у активному дітородному віці і продовжують поповнювати ці групи, послаблюватимуть компенсаційний ефект після завершення війни, навіть за відсутності впливу інших факторів, зокрема міграційного. А от його посилення ймовірно завдяки реалізації накопичених упродовж тривалого часу відкладених народжень у жінок у віці 30—34 роки, які є чисельнішими ніж молодші репродуктивні групи, а подальше зволікання з народженням дитини зменшуватиме ймовірність природного її зачаття.

В Україні відкладання народжень є довготривалим і пов'язано з різними чинниками, наймасштабнішими серед яких є політична напруженість, воєнний конфлікт на сході країни починаючи з 2014 р., епідемія *Covid-19* і повномасштабна війна. Навіть якщо зростання дітородної активності досягне рівня 2012 р. (найвищого у новому столітті в Україні), компенсаційний приріст народжуваності не буде повним, оскільки наразі не передбачається можливим забезпечення тієї ж кількості народжених, що й у 2012 р., тому й говорити про бебі-бум у нашій країні у найближчі роки після перемоги втрачає сенс.

Розглянути зараз усі можливі чинники, які сприятимуть зростанню народжуваності в Україні в післявоєнний час, та які протидіятимуть цьому, неможливо — поки триває війна і невідомою є повна «ціна» настання миру. Багато буде залежати й від того, як відбудовуватимуться міста і села, якою буде міжнародна допомога, які можливості відкриються перед гро-

мадянами нашої країни, яка частка тих, хто через війну вимушений був виїхати за кордон, не повернеться назад. Сподіватися на підвищення народжуваності у післявоєнний час можливо за умови комплексної і продуманої пронаталістської політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.
2. Van Bavel J., Reher D. S. The Baby Boom and Its Causes: What We Know and What We Need to Know. *Population and Development Review*. 2013. № 39. P. 257—288.
3. Vandenbroucke G. Fertility and Wars: The Case of World War I in France. *MPRA (Munich Personal RePEc Archive)*. № 46022. 2014. URL: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/46022/> (дата звернення: 10.04.2022).
4. Sobotka T., Jasilioniene A., Galarza A., Zeman K., Nemeth L., Jdanov D. Baby bust in the wake of the COVID-19 pandemic? *First results from the new STFF data series*. 2021, March 24. <https://doi.org/10.31235/osf.io/mvy62>
5. Курило І. Про чинники сучасного зниження народжуваності в Україні. *Демографічні дослідження*. Вип. 23. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. С. 7—22.
6. Agadjanian V., Prata N. War and Reproduction: Angola's Fertility in Comparative Perspective. *Journal of Southern African Studies*. 2001. Vol. 27. № 2. UC Berkeley: Bay Area International Group. P. 329—347. URL: <https://escholarship.org/uc/item/2c20219q>
7. Крімер Б. О. Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1. С. 126—136.
8. Bolouki A., Zal F. Impact of War on Fertility and Infertility. *Arch. Iran. Med*. 2020. Apr. 1; 23 (4 Suppl. 1). S16—S22. <https://doi.org/10.34172/aim.2020.s4>. PMID: 32349503
9. Ведернікова І. Правда про війну. Військовий аналітик Агіл Рустамзаде: «Росію виснажують, а Україні не дають упасти. Доведеться воювати вдовгу». *Дзеркало тижня*. 2022, червень. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/vijskovij-analitik-ahil-rustamzade-rosiju-visnazhujut-a-ukrajini-ne-dajut-upasti-dovedetsja-vojuvati-vdovhu.html> (дата звернення: 15.06.2022).
10. Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні. 2019. / Міністерство молоді та спорту України; Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи». Київ. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf (дата звернення: 17.05.2022).
11. Соціологічне дослідження «Молодь України — 2015». 2015. / Міністерство молоді та спорту України; ООН в Україні. Київ. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/molod-ukraine-block.pdf (дата звернення: 17.05.2022).
12. Демографічні прогнози. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. URL: https://idss.org.ua/forecasts/nation_pop_proj
13. Аксьонова С. Ю., Курило І. О. Відкладання народжень в Україні крізь призму реальних поколінь жінок. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 3. С. 11—25. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011>
14. Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування: Психологічні маркери війни (червень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskije_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html (дата звернення: 17.08.2022).

15. Степаненко В. Соціальні особливості пандемії COVID-19 в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7 (21). Ін-т соціології НАН України. Київ. 547 с.
16. Константінова Н. «Ковід» і вагітність: небезпека, ризики і страх вакцинації. 2021, листопад. *Радіо «Свобода»*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kovid-i-vahitnist-nebezpeka-gyzyku-strah-vaksynasii/31580461.html> (дата звернення: 05.06.2022).
17. Brown E.-A. The pandemic delivered a surprise to Nordic countries: a baby boom. *National Geographic*. 2021, December. URL: <https://www.nationalgeographic.com/history/article/the-pandemic-delivered-a-surprise-to-nordic-countries-a-baby-boom>
18. Luppi F., Arpino B., Rosina A. The impact of COVID-19 on fertility plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom. *Demographic Research*. 2020. № 43. p. 1399—1412. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2020.43.47>
19. Sobotka T., Zeman K., Lesthaeghe R., Frejka T. Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application. *European Demographic Research Papers*. 2011. Vol. 2. Vienna Institute of Demography. 86 p.
20. Собенко Н. За час війни в Україні зруйновано або пошкоджено 116 тисяч житлових будинків. *Суспільне. Новини*. 2022, червень. URL: <https://suspilne.media/251131-zac-as-vijni-v-ukraini-zrujnovano-abo-poskodzeno-116-tisac-zitlovih-budinkiv/>
21. Nobles J., Frankenberg E., Thomas D. The Effects of Mortality on Fertility: Population Dynamics After a Natural Disaster. *Demography*. 2015. № 52. P. 15—38. <https://doi.org/10.1007/s13524-014-0362-1>
22. Внаслідок збройної агресії рф в Україні загинули вже близько 340 дітей. *Слово і діло. Аналітичний портал*. 2022, 25 червня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/25/новина/suspilstvo/vnaslidok-zbrojnoyi-ahresiyi-rf-ukrayini-zahynuly-vzhe-340-ditej> (дата звернення: 04.07.2022).
23. Rodgers J. L., St. John C. A., Coleman K. Did fertility go up after the Oklahoma City bombing? An analysis of births in metropolitan counties in Oklahoma, 1990—1999. *Demography*. 2005. № 42(4). P. 675—692. URL: <http://link.springer.com/content/pdf/10.1353%2Fdem.2005.0034.pdf#page-1>
24. Jocelyn E. Finlay. Fertility Response to Natural Disasters: The Case of Three High Mortality Earthquakes Policy. *Research Working Paper 4883*. 2009. The World Bank Sustainable Development Network Vice Presidency.

REFERENCES

1. Population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social transformation processes. (2008). 288 p. [in Ukrainian].
2. Van Bavel, J., & Reher, D. S. (2013). The Baby Boom and Its Causes: What We Know and What We Need to Know. *Population and Development Review*, 39, 257-288.
3. Vandenbroucke, G. (2014). Fertility and Wars: The Case of World War I in France. *MPRA (Munich Personal RePEc Archive)*, 46022. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/46022/>
4. Sobotka, T., Jasilioniene, A., Galarza, A., Zeman, K., Nemeth, L., & Jdanov, D. (2021, March). Baby bust in the wake of the COVID-19 pandemic? *First results from the new STFF data series*. <https://doi.org/10.31235/osf.io/mvy62>
5. Kurylo, I. (2001). About the factors of current birth rate decline in Ukraine. *Demographic studies*, 23, 7-22. [in Ukrainian].
6. Agadjanian, V., & Prata, N. (2001). War and Reproduction: Angola's Fertility in Comparative Perspective. *Journal of Southern African Studies*, 27 (2), 329-347. <https://escholarship.org/uc/item/2c20219q>
7. Krimer, B. (2015). Effect of Recent Decades Wars on Fertility in Europe. *Demography and Social Economy*, 1, 126-136. [in Ukrainian].

8. Bolouki, A., & Zal, F. (2020). Impact of War on Fertility and Infertility. *Arch. Iran. Med.* 23 (4 suppl. 1), 16-22. <https://doi.org/10.34172/aim.2020.s4>. PMID: 32349503
9. Vedernikova, I. (2022, June). The truth about war. Military analyst Agil Rustamzade: "Russia is being exhausted, and Ukraine is being kept from falling. We will have to fight for a long time." <https://zn.ua/ukr/internal/vijskovij-analitik-ahil-rustamzade-rosiju-visnazhujut-a-ukrajini-ne-dajut-upasti-dovedetsja-vojuvati-vdovhu.html> [in Ukrainian].
10. Analytical report on conducting a representative sociological study on the situation of youth in Ukraine (2019). https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/analitichnii-zvit-2019.pdf [in Ukrainian].
11. Sociological study "Youth of Ukraine – 2015" (2015). https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/molod-ukraine-block.pdf [in Ukrainian].
12. Demographic forecasts (2020). Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://ids.org.ua/forecasts/nation_pop_proj [in Ukrainian].
13. Aksyonova, S. Y., & Kurylo, I. O. (2018). Postponement of Childbirth in Ukraine through the Prism of Cohort Women. *Demography and Social Economy*, 3 (34), 11-25. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011> [in Ukrainian].
14. Fourteenth National Survey: Psychological Markers of War (2022, June). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html [in Ukrainian].
15. Stepanenko, V. (2020). Social features of the COVID-19 pandemic in Ukraine. *Ukrainian society: monitoring social changes*, 7 (21). 547 p. [in Ukrainian].
16. Konstantinova, N. (2021, November). "COVID" and pregnancy: danger, risks and fear of vaccination. <https://www.radiosvoboda.org/a/kovid-i-vahitnist-nebezpekaryzky-strah-vaksynasii/31580461.html> [in Ukrainian].
17. Brown, E.-A. (2021, December). The pandemic delivered a surprise to Nordic countries: a baby boom. *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/history/article/the-pandemic-delivered-a-surprise-to-nordic-countries-a-baby-boom>
18. Luppi, F., Arpino, B., & Rosina, A. (2020). The impact of COVID-19 on fertility plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom. *Demographic Research*, 43, 1399-1412. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2020.43.47>
19. Sobotka, T., Zeman, K., Lesthaeghe, R., & Frejka, T. (2011). Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application. *European Demographic Research Papers*, 2, 86 p.
20. Sobenko, N. (2022, June). During the war in Ukraine, 116,000 residential buildings were destroyed or damaged. *Suspilne. Novyny*. <https://suspilne.media/251131-za-cas-vijni-v-ukraini-zrujnovano-abo-poskodzeno-116-tisac-zitlovih-budinkiv/> [in Ukrainian].
21. Nobles, J., Frankenberg, E., & Thomas, D. (2015). The Effects of Mortality on Fertility: Population Dynamics After a Natural Disaster. *Demography*, 52, 15-38. <https://doi.org/10.1007/s13524-014-0362-1>
22. About 340 children have already died as a result of the armed aggression of the Russian Federation in Ukraine (2022, June). *Slovo i dilo. Analytical portal*. <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/25/novyna/suspilstvo/vnaslidok-zbrojnoyi-ahresiyi-rf-ukrayini-zahynuly-vzhe-340-ditej> [in Ukrainian].
23. Rodgers, J. L., St. John, C. A., & Coleman, K. (2005). Did fertility go up after the Oklahoma City bombing? An analysis of births in metropolitan counties in Oklahoma, 1990-1999. *Demography*, 42 (4), 675-692. <http://link.springer.com/content/pdf/10.1353%2Fdem.2005.0034.pdf#page-1>

24. Finlay, Jocelyn, E. (2009). Fertility Response to Natural Disasters: The Case of Three High Mortality Earthquakes Policy. *Research Working Paper 4883*. https://www.researchgate.net/publication/46444037_Fertility_response_to_natural_disasters_The_case_of_three_high_mortality_earthquakes

Стаття надійшла до редакції журналу 19.07.2022

S. Yu. Aksyonova, PhD (Economics), Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

REBOUND IN FERTILITY IN UKRAINE: EXPECTATIONS, FACTORS, OBSTACLES

The purpose of this study was to find out whether post-war rebound in fertility will be able to achieve at least the pre-war level in Ukraine and whether the “baby boom” phenomenon will be possible in our country. For the first time, the factors that will contribute to fertility growth or slow down this process were considered in the context of the Russia’s full-scale military invasion of Ukraine. The research was carried out using such methods as analysis and synthesis, comparison, generalization, analogy, graphic method. Fertility accumulates the effect of a huge number of various factors that ultimately manifests itself in certain trend in the development of this process. It is relevant to analyse the factors that will change the birth rate during the war and post-war periods. The long period of military conflict in the east of our country, political tension, decrease in the welfare level of the population, and the protracted nature of the pandemic led to the accumulation of significant number of postponed births. The cohorts born in the 1990s are in active childbearing age now, but they are not large in number. This can reduce rebound in fertility after the end of the war. At the same time, certain expectations of increase in fertility are associated with women aged 30–34, who are more numerous than the younger cohorts, have accumulated significant number of postponed births and further postponement will increase the risk of impossibility to implement childbearing plans due to biological factor. Large number of dead, destroyed housing and infrastructure, social and economic problems, uncertainty about the future, significant share of refugees who decide not to return to Ukraine can significantly restrict rebound in fertility. Responsibility towards the unborn child forms the intention to further postpone their birth, but raising the responsibility of parenthood to the level of family or society will not allow the rejection of plans to give birth to a child. Under the condition of comprehensive family policy, in particular a pronatalist policy, one can hope for increase in the birth rate in the post-war period. However, it is unlikely that the number of births will exceed the number hit during the wave of increased fertility (that is, the possibility of a baby boom).

Keywords: fertility, the post-war rebound in fertility, the war in Ukraine, fertility factors, obstacles.